

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ БІЗНЕСУ І ПРАВА
КАФЕДРА НАЦІОНАЛЬНОГО, МІЖНАРОДНОГО ПРАВА
ТА
ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

**ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ СИЛИ В
МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ**

Кваліфікаційна робота (проект)

на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

Виконала: студентка IV курсу 10-481 група
Спеціальності: 293 Міжнародне право
Освітньо-професійної програми
«Міжнародне право»
Свиридовська Дарія Валеріївна

Керівник **к.ю.н. Шперун Х.В.**

Рецензент **к.ю.н., доц. Кронівець Т.М.**

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Загальнотеоретична характеристика застосування сили в міжнародних відносинах.....	7
1.1. Міжнародно-правові документи та угоди в сфері регулювання використання сили в міжнародних відносинах.....	7
1.2. Правове регулювання індивідуального застосування сили у міжнародних відносинах.....	12
1.3. Правове регулювання колективного застосування сили у міжнародних відносинах.....	16
РОЗДІЛ 2. Форми та методи застосування сили у міжнародних відносинах.....	21
2.1. Миротворчі операції як форма застосування сили у міжнародних відносинах.....	21
2.2. Заборонені методи і засоби ведення воєнних дій.....	25
ВИСНОВКИ.....	29
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	33

ВСТУП

Актуальність теми. На сьогодні жодна державна угода, включаючи Устав ООН, не дає визначення поняттям «мир», «війна», «загроза», «застосування сили», «збройний напад». Також не досягнуто єдиної думки про визначення сучасного терміну «агресія» в будь-якій міжнародній угоді. Як наслідок, на сьогодні не існує єдиної схеми міжнародно-правового обґрунтування застосування сили. Останніми роками відбулися колосальні зміни форми і методів, які використовують з метою порушення миру й створення загрози безпеки держав і народів.

Минули часи, коли реальну загрозу миру й безпеці представляли тільки держави. Державні кордони вже не є непереборною перешкодою для протиправного проникнення в політичну, економічну, фінансову, оборонну, інформаційну системи держав. Досягнення науково-технічного прогресу використовують в недружніх або злочинних цілях не тільки окремими державами, але й організованими групами, тобто недержавними суб'єктами. Створилася реальна загроза заподіяння збитку безпеці й існуванню суспільства, його державним структурам з боку терористичних груп. У сучасних умовах питання про застосування сили набуло нового значення.

Ст. 51 Уставу ООН про невід'ємне право держав на самооборону викликала дуже серйозні розбіжності щодо її застосування. Основним аспектом проблеми став момент виникнення права на самооборону. Боротьба з міжнародним тероризмом також викликала нове розуміння права на самооборону. Раніше вважалося, що застосування сили в порядку самооборони можливо лише при нападі іншої держави. Однак події 11 вересня 2001 року в США та інші приклади нападу терористичних груп з-за кордону на держави приводять до висновку про те, що право держав на самооборону може бути здійснене у відповідь на

напад будь-яких недержавних організацій чи угруповань (тим більше, у ст. 51 Уставу ООН прямо не йдеться про напад лише держави).

Також важливою в цьому питанні стала Резолюція Ради Безпеки ООН № 1535, що дала важливий сигнал світовому співтовариству про готовність ООН і її Ради Безпеки продовжувати лінію з вдосконалення механізмів безпеки, що адекватно відповідають масштабним вимогам боротьби з тероризмом й іншими, пов'язаними з ним глобальними загрозами на основі колективних зусиль і дотримання міжнародного права. Разом з тим, динамічний розвиток відношень між державами, поява нових резолюцій Ради Безпеки ООН з цих питань, нові конфлікти, що постійно виникають та розгораються з новою силою, говорять про необхідність проведення подальшого детального вивчення цього питання, враховуючи новітні тенденції, що виникають стосовно застосування сили.

Важливе значення реалізація права на застосування сили набуває в умовах-російсько-української війни.

Дослідженню окремих аспектів правове регулювання застосування сили у міжнародних відносинах досліджувалося такими науковцями, як: С.Акулов, Ю.В.Байдіг, Ю.В. Байдіг, Бані-Насер Фаді, І. Іжнін, Н. Лісова, В.М.Репецький, А.М.Сиротенко, О.М.Сіващ, Т.В.Чехович та інші.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Кваліфікаційну роботу виконано в контексті наукових досліджень відповідно до Стратегія розвитку Національної академії правових наук України на 2021-2025 рр. (затверджено Постановою загальних борів НАПрН України від 26.03.21 р. від 12-21), тематики науково-дослідної роботи кафедри національного, міжнародного права та правоохоронної діяльності факультету бізнесу і права Херсонського державного університету «Теоретичні та практичні проблеми розвитку окремих галузей права» (номер державної реєстрації – 0124U002381). Тему

кваліфікаційної роботи затверджено Вченою радою Херсонського державного університету (наказ №199-Д/200-Д від 05.04.2024 р.).

Метою дослідження є комплексне дослідження теоретичних та практичних основ правового регулювання застосування сили у міжнародних відносинах.

Для досягнення визначеної мети дослідження було поставлено наступні завдання:

- визначити стан дослідження за темою кваліфікаційної роботи;
- сформулювати методологію дослідження;
- розкрити загальнотеоретичну характеристику застосування сили в міжнародних відносинах;
- проаналізувати міжнародно-правові документи та угоди в сфері регулювання використання сили в міжнародних відносинах;
- розкрити особливості правового регулювання індивідуального застосування сили у міжнародних відносинах;
- визначити специфіку правове регулювання колективного застосування сили у міжнародних відносинах;
- проаналізувати форми та методи застосування сили у міжнародних відносинах.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини в сфері міжнародного гуманітарного права.

Предметом дослідження є правове регулювання застосування сили у міжнародних відносинах.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження виступає комплекс загально-філософських, загальнонаукових та спеціальних методів дослідження, зокрема: діалектичний метод, історично-правовий, метод індукції, аналізу, синтезу, дедуктивний, порівняльно-правовий, формально-юридичний та інші.

Структура роботи обумовлена її метою, завданнями та предметом дослідження й складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАСТОСУВАННЯ СИЛИ В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

1.1. Міжнародно-правові документи та угоди в сфері регулювання використання сили в міжнародних відносинах

Універсальна та регіональні системи колективної безпеки у міжнародних відносинах передбачає можливість застосування сили з метою гарантування міжнародного миру і безпеки, яка ґрунтується на загальновизнаному розумінні правомірних випадків застосування збройної сили. У п.4 ст. 2 Статут ООН встановлено загальну заборону застосування сили та погрози силою «усі Члени Організації Об'єднаних Націй утримуються в своїх міжнародних відносинах від погрози силою або її застосування як проти територіальної недоторканності або політичної незалежності будь-якої держави, так і якимось» [3].

Поряд з тим, Статут ООН визначає наступні підстави правомірного застосування сили у міжнародних відносинах:

- 1) в межах колективної самооборони – ст. 51 Статуту ООН (наприклад, першим випадком колективної самооборони, затвердженим ООН стало створення коаліції Сполучені Штати Америки та інші країни ООН (Франції, Великої Британії, Канади, Австралії, Туреччини та ін.) для захисту Південної Кореї після вторгнення на її територію Північної Кореї);
- 2) у випадку індивідуальної самооборони країни – ст.51 Статуту ООН (наприклад, дії України у 2014-2022 рр. під час тимчасової окупації росією АРК, частини Донецької і Луганських областей);
- 3) у випадку встановлення Радою Безпеки ООН фактів загрози миру або акту агресії – ст. 39 Статуту ООН (наприклад, Резолюція Ради

Безпеки ООН 678 (1990) надала мандат для використання збройної сили з метою відновлення міжнародного миру та безпеки після іракської агресії проти Кувейту);

4) у межах колективних заходів примусового характеру з метою впливу на поведінку держав та інших суб'єктів міжнародного права – ст.ст. 41-42 Статут ООН (наприклад, у 2011 році міжнародна коаліція, підтримана ООН, здійснила військове втручання у Лівії з метою захисту цивільних осіб та падіння режиму Муамара Каддафі);

5) у рамках заходів проти ворожих держав – ст. 107, ст. 53 Статуту ООН. Слід зауважити, що дана норма є застарілою, оскільки учасниці гітлерівської коаліції після програшу у Другій світовій війні стали членами ООН і «ворожих» країн не залишилося.

Протягом існування зауважених вище норм Статут ООН їх тлумачення та застосування зазнавало певних труднощів, оскільки науковці, юристи та політики часто розширювали спектр допустимого збройного втручання та застосування сили у міжнародних відносинах (наприклад, у період т.з. «Холодної війни» срср неодноразово приймала рішення про збройне втручання у Афганістан, В'єтнам, країни Східної Європи).

Для більш детального регулювання застосування сили у міжнародних відносинах відповідними міжнародними органами було прийнято ряд міжнародних нормативно-правових актів, зокрема:

1. Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі (1957 р.) визначає, що держави-учасниці зобов'язанні утримуватися у міжнародних відносинах від застосування сили та погрози силою, якщо це порушує політичну незалежність та територіальну цілісність будь-якої держави, спрямовано на її примус від суверенних прав та суперечить міжнародним принципам, а також держави-учасниці повинні утримуватися від будь-яких актів репресалій за допомогою сили у взаємовідносинах [6].

2. Декларація про недопустимість втручання у внутрішні справи держав і захист їх незалежності та суверенітету (1965 р.), яка у п. 1 проголошує «Жодна держава не має права втручатися прямо або опосередковано з будь-якої причини у внутрішні та зовнішні справи іншої держави. Внаслідок цього засуджуються не лише збройне втручання, але й інші форми втручання і будь-які загрози, спрямовані проти правосуб'єктності держави або проти його політичних, економічних та культурних елементів» [4].

У Декларації застосовується більш широке трактування принципу незастосування сили, зокрема, заборонено збройне втручання яке спрямовано проти політичної незалежності держави та її територіальної цілісності, економічних, політичних та культурних елементів держави, оскільки дана сфера – це внутрішня компетенція держави – «кожна держава має невід'ємне право обирати свою політичну, економічну, соціальну та культурну систему без втручання в будь-якій формі з боку будь-якого іншої держави» [4].

3. Декларація про принципи міжнародного права, які стосуються дружніх взаємовідносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй (1970 р.), яка закріплює наступний принцип – «держави утримуються у своїх міжнародних відносинах від загрози силою або її застосування як проти територіальної цілісності чи політичної незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим чином, несумісним з цілями Організації Об'єднаних Націй» [5]. На відміну від п.4 ст.2 Статуту ООН дане положення застосовується не тільки до держав-членів ООН, але й усіх держав, або груп держав (наприклад, НАТО/ North Atlantic Treaty Organization).

Декларація про недопустимість інтервенції та втручання у внутрішні справи держав (1981 р.) визначає, що жодна держава чи група країн не може здійснювати інтервенція («насильницький замах однієї або кількох держав на суверенні права іншої держави, притаманні їй як

суб'єктові міжнародного права» [8]), або втручатися в іншій формі з будь-яких підстав у справ держави (п.2) [7].

4. Декларація Генеральної Асамблеї «Про посилення ефективності принципу відмови від погрози силою або її застосування в міжнародних відносинах» (1987 р.) зауважує, що виправданням застосування сили не можуть бути жодні міркування, якщо застосування такої сили порушує принципи Статуту ООН [9].

5. Декларація про зміцнення міжнародної безпеки (1970 р.) закликає держави-учасниці утримуватися у своїх міжнародних відносинах від погрози сили та її застосування, якщо такі дії порушують політичну незалежність та територіальні цілісність інших держави, а також суперечить принципам Статуту ООН [10].

Порушення принципу незастосування сили має місце у випадку агресії чи окупації території незалежної держави. Резолюція 3314 (XXXIX) Генеральної Асамблеї ООН (14.12.1974 р.) затверджує наступне визначення поняття агресії «агресією є застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканності чи політичної незалежності іншої держави, або якимось іншим чином, несумісним зі Статутом ООН» [11]. Наприклад, під дане визначення поняття агресії підпадають дії РФ у 2014 р. під час окупації АРК та частини Донецької і Луганських обл., та у 2022 р. під час повномасштабного вторгнення росії на територію України.

Отже, механізм застосування сили у міжнародних відносинах пов'язаний із принципом незастосування (заборони застосування) сили знайшов своє закріплення і розширене тлумачення в ряді міжнародних нормативно-правових актів визначених Генеральною Асамблеєю ООН, Радою Безпеки ООН, Народою з безпеки і співробітництва в Європі та іншими органами. Даний принцип незастосування (заборони застосування) сили у міжнародних відносинах носить характер звичаєвого міжнародного права та загального принципу, відноситься до

будь-якого застосування сили в незалежності від його тривалості, намірів та інтенсивності застосування. Принцип незастосування (заборони застосування) характеризується як принцип згідно якого держави повинні утримуватися від застосування сили, погрози її застосування з метою посягання на політичну незалежність та територіальні цілісність іншої держави та посягання на керівні засади ООН.

Принцип незастосування сили включає:

- заборона актів агресії та репресалій пов'язаних із застосуванням сили;
- заборона окупації та анексії території іншої держави, якщо це порушує норми міжнародного права;
- надання власних територій державою для ведення агресії проти іншої держави;
- надання допомоги, організація та підбурювання повстанських рухів та терористичних актів на території іншої держави;
- організація або заохочення організації найманців, збройних банд, іррегулярних сил для вторгнення на територію іншої держави;
- заборона блокади портів та берегів держави, насильницькі дії по відношенню до демаркаційних ліній і ліній перемир'я.

1.2. Правове регулювання індивідуального застосування сили у міжнародних відносинах

Право індивідуального застосування сили у міжнародних відносинах – це виняток допустимого застосування сили в рамках колективної чи індивідуальної самооборони у випадку збройного нападу на територію суверенної держави-члена ООН.

Оскільки будь-яке порушення норм та приписів міжнародного права тягне за собою настання міжнародної відповідальності важливим залишається питання щодо визначення обставин при існуванні яких така відповідальність не настає. Зокрема, Глава V додатку до Резолюції Генеральної Асамблеї ООН 56/83 від 12.12.2001 р. визначає вичерпний перелік обставини, які виключають протиправність діяння держави:

- згода;
- самооборона;
- контрзаходи у зв'язку із міжнародно-правовим діянням;
- форс-мажор;
- Лихо;
- стан необхідності;
- дотримання імперативних норм [13].

Наприклад, ст. 21 даної Резолюції визначає, що «протиправність дії держави виключається, якщо це діяння є законним заходом самооборони, прийнятої відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй» [13]. Зокрема, самооборона держави розуміється як право держави використовувати силу для захисту своєї територіальної цілісності, незалежності, суверенітету та національної безпеки від зовнішніх загроз або збройних нападів з боку іншої держави або суб'єктів міжнародних відносин, яке здійснюється із дотриманням положень міжнародного права.

Слід зауважити, що право держави на самооборону відноситься до міжнародного звичаєвого права, оскільки не знайшло свого повного відображення у відповідних нормативно-правових актах. Так, Міжнародний Суд ООН у своїй діяльності дійшов висновків щодо існування ряду універсальних міжнародно-правових звичаїв на яких ґрунтується право держави на самооборону, зокрема, принципу суверенітету держави, заборони на використання сили, права на колективні контрзаходи як відповідь на збройне втручання та ін.

Так, у справі «Нікарагуа проти США» (1986 р.) яка стосувалася конфлікту між Нікарагуа та США (підстава конфлікту - фінансування США опозиційних сил у Нікарагуа та підтримка груп, що вчиняли акти насильства щодо повалення легітимного уряду Нікарагуа) у своєму рішенні Міжнародний Суд ООН визнав, що дії США в Нікарагуа були порушенням міжнародного права та є неприпустимими з точки зору міжнародного права, зокрема, виступає фактом порушення принципу невтручання у внутрішні справи і суверенітету держав та права держави на самооборону.

Наприклад, врахування принципу суверенітету держав при здійсненні індивідуального застосування сили в міжнародних відносинах враховує наступні аспекти: після укладання Оснабрюцького та Мюнстерського мирних договорів (1648 р.) на основі якого було створено Вестфальську систему міжнародних відносин, яка ґрунтувалася на приматі принципу державного суверенітету у міжнародних відносинах [1. с. 40]. Як зауважую Ю.В.Байдін «суверенітет — це політико-правова категорія, що виражає зміст і масштабність компетенції держави у сферах внутрішньої та зовнішньої політики» [2, с. 186].

Окремі аспекти права держав на самооборону закріплено у ст. 51 Статуту ООН, яка визначає, що держава-член ООН має право на індивідуальну та колективні самооборону у випадку збройного нападу до моменту поки Рада Безпеки ООН не вдасться до заходів достатніх та

необхідних для підтримки міжнародного миру та безпеки. Про вжиття дії щодо самооборони держава повинна негайно повідомити Раду Безпеки ООН [3].

Підставами для самооборони держави є здійснений збройний напад чи загроза такого нападу, захист своїх громадян закордоном, застосування самооборони проти недержавних суб'єктів (терористів):

1. Збройний напад чи загроза такого нападу – право держави вжити відповідних заходів, щодо мобілізації до збройних сил, звернутися до Ради Безпеки ООН, яка у відповідності до Статуту ООН повинна вжити заходів запобігання акту агресії, порушення миру та безпеки. У міжнародному праві збройний напад розуміється, як використання збройної сили проти територіальної цілісності, суверенітету та політичної незалежності держави яке порушує норми і принципи міжнародного права.

Видами збройного нападу є: агресія, підтримка внутрішніх повстанських рухів з метою зміни режиму та/або захоплення територій, введення військ на територію незалежної держави, окупація території, ведення гібридної війни, яка окрім збройного нападу може включати в себе кібернапад, інформаційну війну, фінансову блокаду, використання найманців, незаконних озброєних угруповань тощо. Співучасть у збройному нападі – це надання території країни, її інших ресурсів для здійснення нападу держави на третю країну.

У випадку великої вірогідності збройного нападу та прогнозування значних збитків у результаті такого нападу держава має право на превентивну самооборону [14, с.111]. Дане положення зумовлює можливість завдання державою упереджувального удару проти держави, яка несе таку потенційну загрозу. Наприклад, у 1981 р. Ізраїль завдав упереджувального удару по ядерному реактору Осірак в Іраку, оскільки на думу ізраїльського уряду даний об'єкт міг бути використаний для розробки ядерної зброї. У 2017-2018 рр. упереджувального удару завдало

США проти сирійських об'єктів, які на думку США використовувалися для виробництва хімічної зброї та застосування її проти мирного населення.

Слід зауважити, що практика превентивної самооборони має характер складної та спірної стратегічної дії в міжнародному праві, оскільки її використання може бути неправомірним. Наприклад, військово-політичне керівництво росії неодноразово заявляло, що нібито України готувалася напасти на рф, а тому збройна агресія проти неї – це насправді акт превентивної самооборони, що як відомо, не відповідає дійсності, а є «прикриттям» для воєнних злочинів, геноциду та злочинів проти миру з боку рф.

Формою превентивної самооборони держави тривалий час визнавалася т.з. «гуманітарні інтервенція» (втручання однієї держави чи міжнародної організації у справі іншої держави з метою захисту людських прав або запобігання виникненню гуманітарної кризи). Проте, такий міжнародно-правовий інститут призводив до зловживань держав з метою досягнення певних політичних цілей. Після воєнних злочинів та геноциду у 90-х рр. ХХ ст. в Руанді, Сомалі, Косово, Сребрениці інститут гуманітарної інтервенції було трансформовано у обов'язок держав «відповідальності по захисту» (*responsibility to protect*), який було закріплено у Резолюції Генеральної Асамблеї ООН 60/1 «2005 рік – Результати Саміту» (пн. 122 «Ми наголошуємо на обов'язку всіх держав, що впливає зі Статуту, поважати права людини та основні свободи для всіх без будь-яких відмінностей за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших поглядів, національного чи соціального походження, майнового становища, народження чи іншого статусу» [15]).

Отже, право держави застосування сили у міжнародних відносинах ґрунтується на відповідних міжнародних нормах та принципах, які регулюють використання сили в міжнародних відносинах, зокрема

пропорційності, необхідності та негайності. Держава має право використовувати силу лише в тій мірі, яка необхідна для відвернення загрози або нападу, і не повинна перевищувати міру необхідності при реагуванні на агресію. Система індивідуального застосування сили у міжнародних відносинах – це сукупність індивідуально-державної гарантій забезпечення національної безпеки.

1.3. Правове регулювання колективного застосування сили у міжнародних відносинах

Колективне застосування сили ґрунтується на універсальній та регіональній системі колективної безпеки. Як зауважує Т.В. Чехович «колективна безпека – це система спільних заходів держав усього світу чи визначеного географічного району, що були запроваджені для підтримання миру, усунення загрози миру та припинення актів агресії» [16, с. 281].

В системі міжнародних відносин держави мають різний потенціал, який впливає на її здатність виконувати внутрішні і зовнішні функції, впливати на міжнародні відносини, співпрацювати з іншими державами щодо розв'язання проблем та подолання певних соціально-економічних та політичних викликів. Потенціал держави включає в себе економічний, військовий, політичний, соціально-культурний та інші види потенціалу. Нерівність потенціалу держав в сфері забезпечення індивідуальної безпеки компенсується груповими системами безпеки.

Діяльність ООН спрямована на створення універсальної системи колективної безпеки задля підтримання та зміцнення міжнародної

безпеки і миру на основі спільної діяльності держав-учасниць та реалізації повноважень Генеральної Асамблеї ООН і Ради Безпеки ООН.

Зокрема, Генеральна Асамблея ООН в сфері забезпечення колективної безпеки має повноваження щодо:

- обговорення питань міжнародної безпеки і миру;
- надавати рекомендації державам-учасникам та Раді Безпеки ООН;
- розглядати загальні принципи співробітництва в даній сфері.

Рада Безпеки ООН – це єдиний орган який може вчиняти примусові та превентивні заходи з метою підтримання миру та безпеки від імені ООН, в т.ч. і об'єднаними збройними силами ООН.

Так, у ст. 41 Статуту ООН визначено, що Рада Безпеки має повноваження вирішувати, які саме заходи повинні виконувати держави-члени ООН для виконання її рішень у випадку колективного застосування сили у міжнародних відносинах. Зокрема, це може бути не пов'язані з використанням збройних сил заходи повного або часткового припинення економічних відносин, сполучення залізничним, морським, повітряним транспортом, комунікація поштовим, телеграфним, радіозв'язком, розрив дипломатичних відносин [3].

Також, ст. 42 Статуту ООН визначає, що «якщо Рада Безпеки вважає, що заходи, передбачені в статті 41, можуть виявитися недостатніми або вже виявилися недостатніми, вона має повноваження вжити такі дії повітряними, морськими або сухопутними силами, які виявляться необхідними для підтримки або відновлення міжнародного миру й безпеки. Такі дії можуть включати демонстрації сили, блокаду й інші операції повітряних, морських або сухопутних сил Членів Організації» [3].

Розділ VIII Статуту ООН закріплює умови створення регіональних систем колективної безпеки, зокрема, ст. 52 Статуту ООН «даний Статут жодним чином не перешкоджає існуванню регіональних угод або органів

для розв'язання питань, що стосуються підтримки міжнародного миру й безпеки, які відповідають регіональним діям, за умови, що такі угоди або органи та їхня діяльність сумісні з Цілями й Принципами Організації» [3].

Прикладами проведення ООН миротворчих операцій у світі є:

- Миротворча місія у Ліберії (UNMIL);
- Миротворча місія на Близькому Сході (UNTSO);
- Миротворча місія в Демократичній Республіці Конго (MONUSCO);
- Миротворча місія на Голанських висотах (UNDOF) та ін.

Слід зауважити, що регіональні системи колективної безпеки входять до всесвітньої системи безпеки та спрямовують свою діяльність на підтримання миру та безпеки у відповідних регіонах, в їх діяльності можуть брати участь виключно держави даного регіону та її діяльність не повинна розповсюджуватися за регіональні межі та суперечити принципам і нормам міжнародного права [16, с. 281].

До сучасних регіональних систем колективної безпеки відносяться:

- 1) Організація Африканської Єдності;
- 2) Ліга Арабських держав;
- 3) Організація Американських держав;
- 4) Європейський Союз;
- 5) Організація Договору про колективну безпеку;
- 6) Організація Північноатлантичного договору (НАТО);
- 7) Азіатсько-Тихоокеанське Економічне Співтовариство;
- 8) Асоціація країн Південно-Східної Азії та ін.

Зокрема, ст. 5 Північноатлантичного договору від 04.04.1949 р. визначає, що «сторони погоджуються, що збройний напад на одну або кількох із них у Європі чи у Північній Америці вважатиметься нападом на них усіх: і, відповідно, вони домовляються, що в разі здійснення такого нападу кожна з них, реалізуючи своє законне право на індивідуальну чи колективну самооборону» [17]. Прикладом колективного застосування

сили НАТО стало ухвалення заходів підтримки США після теракту 11.09.2001 р., зокрема:

- запроваджено антитерористичну операцію «Ігл Есіст», завдання якої полягало у патрулюванні повітряного простору США літаками НАТО з системою раннього виявлення та управління;
- запроваджено антитерористичну операцію «Активні зусилля» завдання якої полягало у патрулюванні морського простору Середземного моря;
- активізовано співпрацю та обмін розвідданими щодо загроз тероризму;
- надання індивідуальної та колективної підтримки членам Альянсу, які потенційно можуть зазнати терористичного удару;
- вжиття необхідних заходів щодо охорони стратегічно-важливих об'єктів;
- поповнення військових сил Альянсу;
- надання дозволу на обмежені польоти військових літаків на території країн-членів Альянсу;
- надання доступу до портів та аеродромів на території країн-членів Альянсу;
- готовність розгортання сил НАТО у Східного Середземномор'ї з метою забезпечення присутності НАТО та демонстрації рішучості [18].

Отже, колективне застосування сили у міжнародних відносинах передбачає застосування міжнародними організаціями чи групами осіб спільних заходів для використання сили з метою забезпечення міжнародної безпеки та миру, усунення реальних загроз національній чи регіональній безпеці, подолання збройних конфліктів, підтримки міжнародного правопорядку, запобігання геноциду та злочинів проти людства та ін.

РОЗДІЛ 2

ФОРМИ ТА МЕТОДИ ЗАСТОСУВАННЯ СИЛИ У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

2.1. Миротворчі операції як форма застосування сили у міжнародних відносинах

У випадку неспроможності держави вжити дієвих заходів щодо протистояння збройній агресії актуальним стає питання отримання іноземної воєнної допомоги та залучення можливостей відповідних міжнародних організацій з безпеки і співробітництва. Формами підтримки міжнародних є миротворчі операції, як один із інструментів врегулювання конфліктів та формою втручання у воєнно-політичний конфлікт.

У теорії та практиці правових і політичних наук немає єдиного підходу до використання термінології позначення миротворчих операцій. Зокрема, використовуються такі терміни, як «гуманітарні операції», «операції з підтримки миру», «гуманітарні інтервенції», «місії допомоги» та ін.[19]. Закон України «Про участь України в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки» визначає наступне поняття миротворчих операцій: «міжнародні операції з підтримання миру і безпеки - міжнародні дії або заходи, спрямовані на виконання миротворчих чи гуманітарних завдань, які здійснюються за рішеннями Ради Безпеки ООН відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй, ОБСЄ, інших міжнародних організацій, які несуть відповідальність у сфері підтримання міжнародного миру і безпеки, згідно з положеннями глави VIII Статуту ООН, а так само дії і заходи багатонаціональних сил, багатонаціональних військових формувань високої готовності, які проводяться під загальним контролем Ради Безпеки ООН» (ст.1) [20].

Миротворча операція має на меті припинення військових та збройних конфліктів, запобігання їх ескалації, створення умов для дипломатично-політичного вирішення конфліктів, забезпечення правопорядку у конфліктній зоні, відновлення діяльності соціально-політичних систем, надання гуманітарної допомоги [21].

В більш широкому розуміння завданнями миротворчих місії також є:

- запобігання конфліктів на внутрішньодержавному та зовнішньому рівні;
- боротьба з міжнародним піратством та тероризмом;
- ліквідація наслідків надзвичайних техногенних та природних катастроф;
- виконання поліцейських функцій та подолання наслідків збройних конфліктів та відновлення миру;
- усунення загрози миру чи акту агресії та ін. [20].

Миротворчий контингент у миротворчих операціях виступає третьою стороною конфлікту та представляє міжнародну спільноту з метою врегулювання конфлікту та припинення бойових дій, нав'язування волі сторонам конфлікту, в т.ч. і шляхом силового примушування. На думку С. Акулова «під час проведення миротворчої операції примушення не носить форми війни з сторонами воєнного конфлікту, а, перш за все, має попереджувальний і обмежувальний характер, створюючи сприятливі умови для недопущення насилля» [19, с. 167].

Застосування миротворчих операцій можливе за умови прийняття відповідного рішення ОБСЄ, Ради Безпеки ООН, інших регіональних організацій та згоди визнання сторонами конфлікту права міжнародних організацій на застосування миротворчих операцій. Миротворчі операції спрямовані на стабілізації ситуації у регіоні, оскільки часто конфлікти виходять за межі зони військового протистояння та можуть проявлятися у збільшенні фактів тероризму, незаконного обігу зброї, нанесення шкоди довкіллю, збільшення потоку біженців, в т.ч. і нелегальних.

Практика проведення миротворчих операцій ООН почала застосовуватися з 1948 р. з діяльності Міжнародної комісії ООН з реабілітації Палестини, основним завданням якої стало вирішення гуманітарних проблем палестинських біженців, які виникли внаслідок арабо-ізраїльської війни. Широкого поширення Операції ООН з підтримки миру набули у період т.з. «холодної війни» Операції ООН та були спрямовані на збереження миру та безпеки у регіонах. Зокрема, такі операції включали в себе:

- надання гуманітарної допомоги;
- моніторинг роззброєння;
- демілітаризацію;
- мирне врегулювання конфліктів;
- тимчасовий контроль над територіями після завершення військових дій тощо.

Серед миротворчих операції ООН даного періоду можна визначити наступні:

- 1) Операція ООН у Конго (1960 р.);
- 2) Операція ООН у Синайському півострові (1956 р.);
- 3) Операція ООН на Кіпрі (1964 р.);
- 4) Операція ООН у Лівані (1978 р.) та ін.

Закінчення протистояння двох геополітичних гравців США та СРСР в результаті завершення «холодної війни» зумовило новий етап розвитку миротворчих операцій ООН, які мали як успішний результат реалізації (Операція ООН у Мозамбіку, Операція ООН у Тиморському лобі), так і програшний результат (Операція ООН у Сомалі, Операція ООН у Боснії і Герцеговині), що зумовило ООН переглянути порядок проведення та повноваження миротворчих операцій [21].

У випадку, якщо втручання ООН у врегулювання конфлікту визнається Радою Безпеки ООН недоречним, то вона може делегувати такі повноваження регіональним або міжнародним безпекових

організаціям, зокрема: ЄС, НАТО, Африканському союзу, Економічному співтовариству західноафриканських держав та ін., або коаліціям держав. Наприклад, антипутніська коаліція для підтримки України у російсько-українській війні включає в себе понад 80 держав та 13 міжнародних організацій.

Частою є практика, коли розвинені країни відмовляються від участі у миротворчих операціях ООН, оскільки це не відповідає їх стратегічним, національним інтересам, тому вони допомагають країнам-контрибуторам фінансово. Контрибутори (UN Peacekeeping Operations) - це країни, які надають свої військові чи цивільні ресурси для участі миротворчих операціях одноразово або на постійні основі. Наприклад, вони надають військовий персонал, поліцейські сили, спеціальні військові та цивільні консультанти, медичний персонал, інженерні підрозділи, транспортні засоби, логістичну підтримку та інше обладнання. Серед таких країн виділяють Бангладеш, Пакистан, Індію, Руанду, Непал, Йорданію, Єгипет та ін. Зокрема, Україна починаючи з 1992 р. постійно бере участь у міжнародних операціях з підтримки миру та безпеки, за вказаний період кількість таких операцій склала 28 завершених операцій та 8 діючих у 6 країнах світу та районі Аб'ей (Конго, Сербія, Південний Судан, Молдова, Кіпр, Малі) [22].

Незважаючи на значний досвід проведення миротворчих операцій ООН існує ряд недоліків у використанні такої форми застосування сили у міжнародних відносинах, зокрема:

- відсутність чіткої міжнародної нормативно-правової регламентації проведення миротворчих місій ООН;
- нездатність ООН у повній мірі виконувати основне своє завдання із підтримки міжнародного миру і безпеки шляхом використання такої форми як миротворчі операції;

- політичні розбіжності між різними політичними силами в ООН можуть спричиняти ускладнення в управлінні операціями та виконанні їх завдань;
- недостатня кількість військових, цивільних або матеріальних ресурсів може ускладнювати проведення миротворчих операцій, особливо в умовах складних конфліктів чи великих територіальних областей;
- відсутність локальної підтримки з боку місцевої влади та уряду;
- в окремих випадках миротворчі місії можуть стикатися з корупційними практиками або недостатньою прозорістю в управлінні ресурсами та ін.

2.2. Заборонені методи і засоби ведення воєнних дій

Врегулювання питання щодо заборони окремих методів і способів воєнних дій врегульовується міжнародним гуманітарним правом або правом збройних конфліктів («міжнародне гуманітарне право – система міжнародно-визнаних правових норм і принципів, що застосовуються під час збройних конфліктів, встановлюють права і обов’язки суб’єктів міжнародного права щодо заборони чи обмеження використання певних засобів і методів ведення збройної боротьби, забезпечення захисту жертв конфлікту та визначають відповідальність за порушення цих норм» [24]). Система міжнародно-правових, які визначають порядок заборони використання окремих методів та засобів ведення воєнних дій ратифікується державами, норми їх імплементуються до національного законодавства.

Наприклад, Україна є учасником основних багатосторонніх міжнародних договорів, виконання яких є обов’язковими в т.ч. і для ЗСУ. Зокрема,

орієнтовний перелік основних багатосторонніх міжнародних договорів, законів та інших нормативно-правових актів України щодо міжнародного гуманітарного права включає 68 НПА міжнародного та національного рівня [25], серед яких слід відмітити:

- Женевську конвенцію від 12.12.1949 р. про захист цивільного населення під час війни;
- Конвенція від 10.10.1980 р. про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію;
- Конвенція від 13.01.1993 р. про заборону розробки, виробництва, накопичення і застосування хімічної зброї та про її знищення та ін.

Слід зауважити, що відповідні норми міжнародного гуманітарного права вступають в дію у період операції з підтримання миру і безпеки чи збройного конфлікту, у період окупації територій та до звільнення, репарації і влаштування осіб після зауважених періодів [24].

З метою запобігання невинуватим жертвам серед цивільного населення, заподіяння великих збитків, довготривалої шкоди навколишньому середовищу для сторін у збройному конфлікті встановлюють певні заборони і обмеження у виборі засобів та методів ведення воєнних дій.

Так, під заборону підпадає наступні дії:

- убивати та завдавати поранення цивільним;
- убивати та завдавати поранення *hors de combat* – особам, які вибули із строю (військовополонені, особи які бажають здатися в полон, поранений військовий, який не здатний оборонятися та намагатися втекти);
- вбивати парламентарів та супроводжуючих їх осіб;

- нападати на осіб які покидають літальний апарат та корабель, які зазнали аварії та не чинять ворожих дій, окрім повітряного десанту);
- примушувати осіб які знаходяться під захистом міжнародного гуманітарного права брати участь у воєнних діях;
- брати заручників;
- віддавати наказ не брати у полон та не залишати у живих;
- застосовувати для омані супротивника віроломство;
- використовувати для омані емблеми Червоного Півмісяця Червоного Хреста, Червоного Кристала, емблему ООН, міжнародні знаки цивільної оборони, культурних цінностей, особливо небезпечних об'єктів, білий прапор парламентаря та ін.;
- застосовувати невибіркові збройні удари;
- тероризувати цивільне населення, в т.ч. застосовувати голод, знищувати або вивозити необхідні засоби виживання цивільного населення;
- нападати на санітарно-транспортні засоби та медичні формування;
- здійснювати вогневе ураження цивільної інфраструктури та ін. [24].

До заборонених засобів ведення війни відносяться: розривні кулі, отруйні речовини, біологічна та токсична зброя, протипіхотні міни та міни які самі детонують, міни-пастки, торпеди без пристрою самоліквідації, лазерна зброя, призначена для заподіяння сліпоті людини, запалювальні засоби проти цивільної інфраструктури та ін.

Застосування заборонених методів і засоби ведення воєнних дій призводить до значних жертв серед цивільного населення, масового знищення та жорстоке поводження з військовополоненими, погіршення гуманітарної ситуації в конфліктній зоні.

Країни та військові формування, які використовують заборонені методи ведення воєнних дій, можуть зазнавати міжнародної осуди та санкцій від

інших країн або міжнародних організацій, втрати морального авторитету та довіру з боку міжнародного співтовариства та власного населення.

Особи винні у застосування заборонених методів ведення воєнних дій притягуються до відповідальності перед міжнародними трибуналами чи національними судами за вчинення воєнних злочинів.

ВИСНОВКИ

У ході дослідження ми дійшли наступних висновків.

Механізм застосування сили у міжнародних відносинах пов'язаний із принципом незастосування (заборони застосування) сили знайшов своє закріплення і розширене тлумачення в ряді міжнародних нормативно-правових актів прийнятих Генеральною Асамблеєю ООН, Радою Безпеки ООН, Народою з безпеки і співробітництва в Європі та іншими органами. Даний принцип незастосування (заборони застосування) сили у міжнародних відносинах носить характер звичаєвого міжнародного права та загального принципу, відноситься до будь-якого застосування сили в незалежності від його тривалості, намірів та інтенсивності застосування. Принцип незастосування (заборони застосування) характеризується як принцип згідно якого держави повинні утримуватися від застосування сили, погрози її застосування з метою посягання на політичну незалежність та територіальні цілісність іншої держави та посягання на керівні засади ООН.

Принцип застосування сили включає: заборону актів агресії та репресалій пов'язаних із застосуванням сили; заборону окупації та анексії території іншої держави, якщо це порушує норми міжнародного права; надання власних територій державою для ведення агресії проти іншої держави; надання допомоги, організація та підбурювання повстанських рухів та терористичних актів на території іншої держави; організацію або заохочення організації найманців, збройних банд, іррегулярних сил для вторгнення на територію іншої держави; заборону блокади портів та берегів держави, насильницькі дії по відношенню до демаркаційних ліній і ліній перемир'я.

Система індивідуального застосування сили у міжнародних відносинах – це сукупність індивідуально-державної гарантій забезпечення національної безпеки. Право індивідуального застосування

сили у міжнародних відносинах – це виняток допустимого застосування сили в рамках колективної чи індивідуальної самооборони у випадку збройного нападу на територію суверенної держави-члена ООН. Право держави застосування сили у міжнародних відносинах ґрунтується на відповідних міжнародних нормах та принципах, які регулюють використання сили в міжнародних відносинах, зокрема пропорційності, необхідності та негайності. Держава має право використовувати силу лише в тій мірі, яка необхідна для відвернення загрози або нападу, і не повинна перевищувати міру необхідності при реагуванні на агресію.

У випадку неспроможності держави вжити дієвих заходів щодо протистояння збройній агресії актуальним стає питання отримання іноземної воєнної допомоги та залучення можливостей відповідних міжнародних організацій з безпеки і співробітництва. Формами підтримки міжнародних є миротворчі операції як один із інструментів врегулювання конфліктів та формою втручання у воєнно-політичний конфлікт.

Миротворча операція має на меті припинення військових та збройних конфліктів, запобігання їх ескалації, створення умов для дипломатично-політичного вирішення конфліктів, забезпечення правопорядку у конфліктній зоні, відновлення діяльності соціально-політичних систем, надання гуманітарної допомоги. Застосування миротворчих операцій можливе за умови прийняття відповідного рішення ОБСЄ, Радою Безпеки ООН, іншими регіональними організаціями та визнання сторонами конфлікту права міжнародних організацій на застосування миротворчих операцій. Миротворчі операції спрямовані на стабілізації ситуації у регіоні, оскільки часто конфлікти виходять за межі зони військового протистояння та можуть проявлятися у збільшенні фактів тероризму, незаконного обігу зброї, нанесення шкоди довкіллю, збільшення потоку біженців, в т.ч. і нелегальних.

Незважаючи на значний досвід проведення миротворчих операцій ООН існує ряд недоліків у використанні такої форми застосування сили у міжнародних відносинах, зокрема: відсутність чіткої міжнародної нормативно-правової регламентації проведення миротворчих місій ООН; нездатність ООН у повній мірі виконувати основне своє завдання із підтримки міжнародного миру і безпеки шляхом використання такої форми як миротворчі операції; політичні розбіжності між різними політичними силами в ООН можуть спричиняти ускладнення в управлінні операціями та виконанні їх завдань; недостатня кількість військових, цивільних або матеріальних ресурсів може ускладнювати проведення миротворчих операцій, особливо в умовах складних конфліктів чи великих територіальних областей; відсутність локальної підтримки з боку місцевої влади та уряду; в окремих випадках миротворчі місії можуть стикатися з корупційними практиками або недостатньою прозорістю в управлінні ресурсами та ін.

Врегулювання питання щодо заборони окремих методів і способів воєнних дій врегульовується міжнародним гуманітарним правом або правом збройних конфліктів. Система міжнародно-правових, які визначають порядок заборони використання окремих методів та засобів ведення воєнних дій ратифікується державами, норми їх імплементуються до національного законодавства.

Застосування заборонених методів і засоби ведення воєнних дій призводить до значних жертв серед цивільного населення, масових знищень та жорстокого поводження з військовополоненими, погіршення гуманітарної ситуації в конфліктній зоні. Країни та військові формування, які використовують заборонені методи ведення воєнних дій, можуть зазнавати міжнародної осуди та санкцій від інших країн або міжнародних організацій, втрат морального авторитету та довіру з боку міжнародного співтовариства та власного населення. Особи винні у застосуванні заборонених методів ведення воєнних дій притягуються до

відповідальності перед міжнародними трибуналами чи національними судами за вчинення воєнних злочинів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Іжнін І. Проблема суверенітету і конфлікту у сучасних міжнародних відносинах. *Вісник Львівського університету. Серія міжнародних відносин*. 2013. Випуск 32. С.40-45.
2. Байдіг Ю.В. Державний суверенітет і суверенні права: проблеми співвідношення. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. Випуск 20'2010. С. 186-203.
3. Статут ООН від 26.06.1945 р. URL: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf (дата звернення: 19.02.2024)
4. Декларація про недопустимість втручання у внутрішні справи держав і захист їх незалежності та суверенітету: Генеральна Асамблея ООН від 21.12.1965 р. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/140358_140358 (дата звернення: 05.02.2024)
5. Декларація про принципи міжнародного права, які стосуються дружніх взаємовідносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй: Генеральна Асамблея ООН від 24.10.1970 р. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/140050_140050 (дата звернення: 07.02.2024)
6. URL: Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі: ООН від 01.08.1975 р. https://zakon.cc/law/document/read/994_055 (дата звернення: 11.02.2024)
7. Декларація про недопустимість інтервенції та втручання у внутрішні справи держав від 09.12.1961 р. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/internal_affairs_decl.shtml (дата звернення: 13.02.2024)

8. Інтервенція. *Енциклопедія сучасної України*. URL: <https://esu.com.ua/article-12402> (дата звернення: 09.01.2024)
9. Декларація Генеральної Асамблеї про посилення ефективності принципу відмови від погрози силою або її застосування в міжнародних відносинах (1987 р.) URL: <https://regulation.gov.ua/documents/id207524/tasks> (дата звернення: 05.03.2024)
10. Декларація про зміцнення міжнародної безпеки від 16.12.1970 р. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/140031_140031 (дата звернення: 09.02.2024)
11. Резолюція 3314 (XXXIX) Генеральної Асамблеї ООН від 14.12.1974 р. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/russian/instree/GAres3314.html> (дата звернення: 02.04.2024)
12. Правове регулювання індивідуального застосування сили. URL: <https://westudents.com.ua/glavy/65410-195-pravove-regulyuvannya-ndividualnogo-zastosuvannya-sili.html> (дата звернення: 01.02.2024)
13. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 56/83 від 12 грудня 2001 р. URL: <https://docs.cntd.ru/document/901941379> (дата звернення: 01.02.2024)
14. Сіваш О.М. Самооборона як обставина, що виключає протиправність діяння. С. 108-115 URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/14066/1/Sivash_108-115.pdf(дата звернення: 05.02.2024)
15. Резолюції Генеральної Асамблеї ООН 60/1 «2005 рік – Результати Саміту» URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n05/487/62/pdf/n0548762.pdf?token=Ps3KjLk8iCBGFJRAbU&fe=true>(дата звернення: 09.03.2024)
16. Чехович Т.В. Забезпечення міжнародної безпеки міжнародно-правовими засобами. *Науковий вісник Національної академії*

внутрішніх справ, № 1, 2013. С. 277-283 URL:
<https://elar.naiu.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/e119e31a-4bee-4bca-9770-7ffbf256b484/content> (дата звернення: 13.02.2024)

17. Північноатлантичного договору від 04.04.1949 р. URL:
https://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_17120.htm (дата звернення: 16.02.2024)

18. Колективна оборона – Стаття 5. *Організація Північноатлантичного договору*. URL:
https://www.nato.int/cps/uk/natohq/topics_110496.htm (дата звернення: 17.02.2024)

19. Акулов С. Міжнародне правове регулювання застосування сили у міжнародних відносинах творчі операції як політичний інструмент врегулювання воєнно-політичних конфліктів. *Політичний менеджмент*. № 2, 2005. С.165-172 URL:
<http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/8765/16-akulov.pdf?sequence=1> (дата звернення: 09.04.2024)

20. Про участь України в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки: Закон України від 23.04.1999 р. № 613-XIV URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/613-14#Text> (дата звернення: 09.02.2024)

21. Бані-Насер Фаді Миротворчі операції ООН: теорія і практика. URL: <https://vmv.kyumu.edu.ua/series/vipusk11-10/2.pdf> (дата звернення: 06.03.2024)

22. Участь ЗС України у міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки. Міністерство оборони України. URL:
<https://www.mil.gov.ua/diyalnist/mirotvorchist/> (дата звернення: 01.04.2024)

23. Воєнні аспекти протидії «гібридній» агресії: досвід України : монографія / колектив авторів; за заг. ред. А. М. Сиротенка. К. : НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2020. 176 с.

24. Лісова Н. Заборонені методи і засоби ведення воєнних дій (правила ведення війни). *Волонтерський рух «Адвокати ЗСУ»*. URL: <https://pravo-ua.com/mobilizayion/zaboroneni-metody-i-zasoby-vedennya-voenyuh-dij/> (дата звернення: 09.02.2024)

25. Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України: Наказ Міністерства оборони України від 23.03.2017 р. № 164 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#n1323> (дата звернення: 19.02.2024)

26. Гавловська А.О., Томіліна Ю.Є. До питання відшкодування шкоди, завданої культурним цінностям у ході російсько-української війни. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Юридичні науки»: зб. наук. праць / гол. ред. Стратонов В.М. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2023. Вип. 3. С.36-42 <https://lj.journal.kspu.edu/index.php/lj/article/view/410/375> (дата звернення: 09.02.2024)